فصل‌نامه علمی پژوهشنامه تاریخ اسلام
سـال دوازدهم، شماره چهل‌وششم، تابستان ۱۴۰۱
مقاله پژوهشی، صفحات ۸۹-۱۰۶

نقش اوچ‌کلیسا در مناسبات ارامنه و شاهان قاجار با تأکید بر فرامین فارسی ماتناداران

محمدرضا علم[۱]
آرسن آواکیان[۲]
عباس اقبال‌مهران[۳]

چکیده

دین و نهادهای دینی در تنظیم رابطه میان مردم و نهادهـای حکـومتی نقـش ممتـازی دارد. اوچ‌کلیسا (سه کلیسا) در طول تاریخ ارامنه نقش ویـژه‌ای داشـته اسـت. کلیسـای جامع اجمیادزین یکی از آن کلیساهای سـه‌گانـه و نخسـتین کلیسـای جـامع در تـاریخ مسیحیت توانست مردم متفرق ارمنی را برای یک همزیستی پایدار در کنار مردم ایـران متحد کند. این پژوهش درصدد است تا با نگاهی تحلیلی نقش اوچ کلیسـا را در تنظـیم رابطه مردم ارمنی ساکن در ممالک محروسه ایران دوره قاجار مورد بررسی قـرار دهـد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است اوچ‌کلیسا به عنوان یک نهاد مذهبی در طول دوره قاجار، در تنظیم رابطه ارامنه و دولت ایران نقش راهبردی داشته است، بـه طـوری کـه قوام و دوام ملت ارمنی مدیون اوچ‌کلیسا بوده و شاهان قاجار نیز از طریـق همـین نهـاد مذهبی با ارامنه ساکن در ایران ارتباط برقرار می‌کردند.

کلیدواژه‌ها: ارامنه، اوچ کلیسا، فرامین ماتناداران، کلیسای جامع اجمیـادزین، مسـیحیت در ایران.

۱. استاد گروه تاریخ دانشگاه شهید چمران، اهواز، ایران (نویسنده مسئول). alam@scu.ac.ir
۲. استاد گروه تاریخ دانشگاه دولتی ایروان، ایروان، ارمنستان. a.avagyan@mfa.am
۳. دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه شهید چمران، اهواز، ایران. abass.em1987@gmail.com
تاریخ دریافت: ۰۱/۰۳/۱۵ تاریخ پذیرش: ۰۱/۰۵/۲۰

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]
[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]

The role of Uch-Kilisa in the relations between Armenians and Qajar kings with the emphasis on the Persian decrees of Matenadaran

Mohammad reza Alam[1]
Arsen Avagyan[2]
Abbas Iqbal Mehran[3]

Abstract

Religion and religious institutions play a significant role in regulating the relationship between people and government institutions. Uch-Kilisa (Three Churches) has played a special role throughout Armenian history. Etchmiadzin Cathedral is one of those triple churches and the first cathedral in the history of Christianity that was able to unite the divided Armenian people for a stable coexistence with the people of Iran. This research aims to analyze the role of the high church in regulating the relationship of the Armenian people living in the closed countries of Iran during the Qajar period. Findings of the research indicate that Uch-Kilisa as a religious institution during the Qajar period, played a strategic role in regulating the relationship between Armenians and the Iranian government, so that the stability and durability of the Armenian nation were owed to Uch-Kilisa, and the Qajar kings communicated with the Armenians living in Iran through this religious institution.

Keywords: Armenians, Uch-Kilisa, Decrees of Matenadaran, Etchmiadzin Cathedral, Christianity in Iran.

1. professor, Department of History, Shahid Chamran University, Ahvaz, Iran (corresponding author). alam@scu.ac.ir
2. professor, Department of Yerevan State University, Yerevan, Armenia. a.avagyan@mfa.am
3. PhD student of Iranian Islamic history, Shahid Chamran University, Ahvaz, Iran. abass.em1987@gmail.com

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]

درآمد

اجمیادزین[1] عمده‌ترین و اصلی‌ترین کرسی خلیفه اعظم (کاتولیکوس) در میان ارامنه جهان بود. جایگاه آن بسیار فراتر از یک کلیسا است. نقش آن در نزد ارامنه جهان همانند نقش واتیکان در جهان مسیحیت کاتولیک است. در متون ارامنه از آن به‌عنوان آستانه مقدس، مکان مقدس یا اجمیادزین مقدس[2] یاد می‌شود که در برگیرنده مفهومی فراتر از یک کلیسا است. اجمیادزین به ارمنی یعنی مکانی که تنها پسر خدا، در آنجا پایش را به زمین گذاشت. ایرانیان و عثمانی‌ها به آن «اوچ کلیسا»[3] (سه‌کلیسا) می‌گفتند. اوچ کلیسا به کلیسای بزرگ اجمیادزین و دو کلیسای مجاور آن یعنی سنت هریسمه[4] و سنت گایانه[5] اشاره دارد. کلیسای مقدس اجمیادزین در شهر واقارشایت (اجمیادزین کنونی) در کشور ارمنستان قرار دارد.

روابط ایران و ارمنستان از نظر تاریخی قدیمی و طولانی بوده‌است. تاریخ ارمنستان را نمی‌توان بدون آشنایی با تاریخ ایران به طور دقیق مورد مطالعه قرار داد. به‌رغم تاریخ پرفراز و نشیب مردم ارمنی، آنچه مورد توافق همه ارامنه بوده و به نوعی اتحاد آنها را حفظ کرده و مانع از هم‌پاشیدگی آنها شده نهاد دینی به نام مسیحیت است. کلیسای جامع اجمیادزین، نخستین کلیسای جامع در تاریخ مسیحیت است. به موجب عهدنامه ترکمنچای دولت ایران، خانات و ایالات ایروان و نخجوان و اوچ کلیسا را برای همیشه به دولت روس واگذار می‌کند و قریب ده کرور تومان به دولت روس خسارت جنگ می‌دهد (مارکام، ٦٤). در دوره صفویه این مجموعه اوچ‌کلیسا خوانده می‌شد که به معنای سه کلیسای جامع ارمنی واقع در شهر واقارشاپاک ارمنستان است. ساخت‌وساز این بنا سال ۳۰۳ میلادی به پایان رسید. شاه ایران از جلفا به ارمنستان کوچک رفت و به محاصره ایروان، دژ اصلی آن ناحیه پرداخت. ایروان یکصد و پنجاه میل آلمانی با تبریز فاصله دارد. ایروان شهری بسیار مستحکم و سرزمینی دلکش و حاصلخیز است.

1. Etchmiadzin.
2. Holy See.
3. Uch-Kilisa.
4. Stripsime.
5. St Gayane.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]

در فاصله سه میلی از آنجا سه کلیسا قرار دارد. دو تا از آنها نیمه ویران است و سومی که از همه مهمتر است و ترک‌ها آن را اوچ کلیسا می‌نامند در وضع خوبیست. قبلاً تعداد زیادی زائر از اطراف به آنجا می‌آمدند. اکنون در آنجا تعداد زیادی راهب و روحانی یونانی هستند که خود را مسیحی می‌دانند (تکتاندرفون دریابل، ٦٣-٦٤).

از جمله اسناد خطی قدیمی «موسسه ماشتوس مقدس و نسخ خطی قدیمی»، احکام و فرامین فارسی است که از طرف حکام و پادشاهان ایران صادر شده‌است. جلد هفتم این مجموعه شامل فرامینی است که صادرکنندگان آن حکام و شاهان قاجار هستند. فرامین حکومتی که در باب ارامنه صادر شده و به «فرامین فارسی ماتنادارن» مشهور است. ماتنادارن در معنای لغوی به مکانی اطلاق می‌شود که برای نگاهداری اسناد، متون خطی و کتاب‌های دست‌نویس قدیمی یا چاپی استفاده می‌شود. مجموعه ماتنادارن، علاوه‌بر حفاظت از این متون، فعالیت‌های علمی دیگری از قبیل جمع‌آوری، ترمیم، طبقه‌بندی، تحقیق و نشر آنها را نیز برعهده دارد. این فرامین در باب چگونگی اداره اقلیت ارامنه در ایران صادر شده‌اند و جهت‌گیری حکومت قاجار در ابعاد مختلف را نشان می‌دهد. بدون تردید، مطالعه این فرامین و اسناد برای ارائه تصویر کامل تر و دقیق تر روح سیاسی ــ اجتماعی حاکم بر جامعه عصر قاجار لازم و ضروری است. با بررسی این فرامین سیاست مذهبی حکومت قاجار در باب اتباع غیرمسلمان، شفاف‌تر خواهد شد. دولت قاجار برای جلوگیری از نزدیکی ایروان و به‌ویژه کلیسای اجمیادزین به روس‌ها، درصدد تحکیم مناسبات با آنها برآمد تا شاید از طریق جلب و استمالت رهبران آن و برقراری پیوند نزدیک با آنها، از تمایلات گریز از مرکز آنان جلوگیری کند. از این‌رو کلیسای اجمیادزین، نخستین و مهم ترین کلیسای ارامنه، نقش مهمی در تحولات مذهبی، سیاسی و اجتماعی ارمنستان داشت. پژوهش حاضر با هدف بررسی چند نمونه از این اسناد صورت پذیرفته است.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های مستقل و جامعی در خصوص نقش اوچ کلیسا بر اساس فرامین

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]

فارسی ماتناداران صورت نپذیرفته است. کتاب *فرامین فارسی ماتنـاداران* اثـر کوسـتیکیان[1] (۲۰۲۱م) به بازخوانی آن فرامین پرداخته است. پژوهش‌های موردی معدودی نیز در مورد نقش این نهاد دینی انجام گرفته است که از جمله می‌تـوان بـه پـژوهش علیـزاده مقـدم و هاشمی‌پور (۱۳۹٤ش) با عنوان «وضعیت فرهنگی ارامنه بوشهر در دوره قاجار بـر اسـاس اسناد این دوره» که به بررسی وضعیت فرهنگی ارامنه بوشهر به لحـاظ رشـد فرهنگـی آن منطقه و همچنین تأثیراتی کـه در رونـد نهادهـای آموزشـی و امـور مطبوعـاتی آن دوران داشته‌اند، اشاره کرد. عزیز نژاد (۱۳۹۸ش) در مقاله «روابـط خانـات ایـروان بـا گرجـی و نقش قدرت‌های پیرامونی در دوره حکمرانی حسینعلی خان قاجار ایروانی» به نقش سـوق الجیشی خانان ایروان و موقعیت ممتاز آنهـا در منطقـه قفقـاز جنـوبی پرداختـه اسـت. در پژوهشی دیگر اورجی (۱٤۰۰ش)، «مناسبات عباس میرزا با کلیسای اجمیادزین با تکیه‌بـر اسناد آرشیوی» را مورد بررسی قرار داده است. اروجی تلاش کرده است تا روابـط عبـاس میرزا با ارامنه و به‌ویژه کلیسای اجمیادزین را مورد بررسی قرار دهـد تـا از آن طریـق بـه تلاش ایران برای حفظ پیوندهای میان خود و ارمنستان برای حفظ حاکمیت تاریخی خود بر آن سرزمین و از سوی دیگر به فعالیت هـای واگرایانـه رهبـران اجمیـادزین کـه باعـث جدایی ایروان از ایران و الحاق آن به روسـیه شـد، اشـاره کنـد. هوسـپیان (۱۳۹٦ش)، در مقاله «نگاهی به تاریخ شهر اجمیادزین» به نقشه‌هـای جغرافیـایی و موقعیـت آن شـهر در ارمنستان پرداخته است. بر اساس این مقاله در نقشـه‌هـای موجـود بـه زبـان‌هـای ارمنـی، انگلیسی، روسی، ایتالیایی و عربی از واقارشاباد در دو جا به صورت اوچ کلیسا، دو جا بـه صورت اکییازین و در مابقی نقشه‌ها به صورت اجمیادزین نام برده شده‌است.

با این همه پژوهش حاضر بر اساس اسناد فرامین ماتناداران تنظیم شده و وجه تمـایز آن نسبت به پژوهش‌های قبلی، استفاده بسیار از منابع اسنادی دست اول مرتبط با همـان دوره است. این پژوهش قصد دارد با تکیه‌بر اسناد آرشیوی به روش توصـیفی-تحلیلـی به بررسی نقش اوچ کلیسا در تنظیم رابطه ارامنه و شـاهان قاجـار بـا تأکیـد بـر فـرامین

1. Kostikyan.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]

فارسی ماتناداران، به سؤالات زیر در این زمینه پاسخ دهد که نقش اوچ کلیسا در اتحاد میان ارامنه چه بوده‌است؟ و شاهان قاجار چگونه رابطه خود را با مردم ارمنی ساکن در قلمرو خود تنظیم می‌کردند؟ با توجه به پیشینه ذکر شده و به منظور پاسخ به سؤالات پژوهش، این فرضیه‌ها به آزمون گذاشته شده‌است که اوچ کلیسا به عنوان عامل وحدت‌بخش میان ارامنه در طول تاریخ توانسته است باعث عدم اضمحلال این مردم شود و شاهان قاجار و خلفای ارمنی نیز به دنبال یک همزیستی پایدار بودند.

ارامنه در دوره قاجار

ارامنه از گذشته‌های دور، یعنی زمانی قریب به دو هزار و هشتصد سال پیش تاکنون همواره با ایرانیان دارای ارتباطات بسیار نزدیک بوده‌اند. جابه‌جایی‌های ناشی از بازرگانی و تلاش برای دستیابی به زندگی بهتر موجب مهاجرت نیروهای ارمنی به مناطق داخلی ایران شده بود. شاه تهماسب، طی سال‌های ۹۴۷-۹۶۰/۱۵٤۰-۱۵۵۳ با لشکرکشی‌های متعدد که به مناطق مختلف قفقاز انجام داد، اسیران گرجی، چرکس و ارامنه زیادی را با خود به ایران آورد (مستوفی، ۷٦). این روند در دوره شاه عباس اول صفوی نیز استمرار یافت. بدین ترتیب ارامنه به سبب عوامل متعدد به تدریج حضور خود را در عرصه‌های مختلف در ایران پررنگ کردند (اسکندربیک ترکمان، ۸۹۸، ۹۰۱). از دیرباز عوامل متعددی، همچون تلاش برای دستیابی به زندگی بهتر یا تکاپوهای بازرگانی و تجاری، زمینه‌ساز حضور و استقرار ارامنه در حوزه جغرافیایی ایران شد (رائین، ۱۷). نیروهای ارمنی از دوره صفویه به‌طور فعال با حضور در عرصه‌های مختلف، به‌ویژه عرصه‌های تجاری و بازرگانی، در ایران نقش مؤثری داشتند (علیزاده مقدم و هاشمی پور، ٦۰). با به قدرت رسیدن قاجارها، تحول فراوان در اوضاع ارمنیان ایران حادث شد و به تعاقب خدمات ارزنده آنان در دوران مشروطیت، ایشان سرانجام حقوق یک شهروند ایرانی را که سال‌ها از آن محروم بودند، دریافت کردند. دوره پادشاهی فتحعلی شاه قاجار، با آرامش نسبی همراه بود. رائین (۳۸) در کتاب خود

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]

وضع ارمنیان را در زمان فتحعلی شاه به خوبی توصیف مـی‌کنـد. درهوهانیـان[1] (۳۰٤)، مورخ ارمنی دوره قاجار نیز می‌نویسد فتحعلی شاه به ارمنیان با نظر خوش می‌نگریست.

تعیین خلیفه اوچ کلیسا توسط پادشاه ایران

سیاست اصولی دولت صفوی و قاجـار حمایـت جـدی و مسـتمر از رعایـای مسـیحی، به‌ویژه ارامنه بود. عدم اجبار در تغییر مذهب، حمایت از ساخت و نگهـداری ده‌هـا کلیسـای ارمنی در مناطق مختلف ایـران بـه‌ویـژه در جلفـای اصـفهان و حـق تعیـین خلیفـه توسـط پادشاهان ایران، آزادی برگزاری مراسمات مذهبی، اختصاص کلانتر ارمنی برای محلـه جلفـا و موارد دیگر بخشی از این واقعیت تاریخی اسـت (Baghdiantz, 135). شـاهان قاجـار در فرامین متعددی لزوم تعیین خلیفه اوچ کلیسا را تنها حق دولـت قاجـار مـی‌دانسـتند و بـا صدور فرامین متعددی این حق را هم به زعمای اوچ کلیسا و هم به دولـت عثمـانی متـذکر می‌شدند (پایازیان[2]، ۲۰۵؛ سدیدالسلطنه، ۱۰۵). فتحعلـی شـاه در فرمـانی بـه پیـر قلـی‌خـان قاجار، سردار ولایات قاجار متذکر می‌شود که چون خلیفـه داود را بـه خلافـت اوچ کلیسـا تعیین کرده، از طرفی خلیفه دیگری توسط دولـت عثمـانی منصـوب و در امـر خلیفـه داود اختلال ایجاد کرده، دستور داده است تـا در جهـت اسـتقلال و نظـم امـور خلیفـه داود کـه منصوب دولت ایران است، به حاکم آن منطقه دستور داده شود که اوچ‌کلیسا متعلق بـه ایـران است و عزل و نصب خلیفه موقوف به نظر عالم آرای پادشاه ایران است («تعیین خلیفـه اوچ کلیسا توسط شاه ایران»، سند مـورخ رجـب ۱۲۱۷). همچنـین خطـاب بـه میـرزا فـرج الله، وقایع‌نگار دولت علیه اعلام می‌دارد که چون صـدور فرمـان خلیفـه اوچ‌کلسـیا از آن دولـت علیه است، هرگونه تأخیر در صدور فرمـان بـرای انتصـاب خلیفـه را جـایز ندانسـته و ایـن موضوع نیز به اطلاع دولت بهیه عثمانی برسد («صدور فرمـان خلافـت خلیفـه اپـرم جهـت اطلاع به اولیای دولت عثمانی»، سند مورخ ربیع الاول ۱۲۳۵). دولت قاجار با صـدور چنـین فرامینی زمینه‌های لازم برای سامان دادن امـور اوجـاق (اتبـاع حکومـت صـفوی) را فـراهم می‌کرد. شاه ایران در فرمانی خطاب به ابرهم مهرآسیا متذکر شده به سـبب غیبـت خلیفـه در

1. Darhohanian.
2 . Papazian.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]

امور اوجاق اختلال و اغتشاشی کلی شده و از نظم و نسق و رواج و روشن افتاده پس مقـرر کردیم که از جانب خلیفه به نیابت تعیین و امور اوجاق را تماماً سامان شود («تعیین نایـب از طرف خلیفه»، سند مورخ جمادی الاخر ۱۲۳۹). حساسیت تعیین خلیفه اوچ کلیسا به حـدی بود که حتی در زمان غیبت و یا سفر خلیفه وقت به مکان دیگری امـور اوجـاق بایـد بـدون خلیفه و یا جانشین آن اداره نمی‌شد و هیچ‌کسی این حق را نداشت که جز نظـر ملوکانـه در جهت نصب و یا عزل خلیفه یا جانشین آن اقدامی بکند. شـاه ایـران در فرمـانی خطـاب بـه مهراسیایان و قسیسان ملت مسیحی یادآور می‌شود که چون خلیفه اپرم به‌واسطه بعضی امـور عازم تفلیس شده‌است و در آنجا توقف دارد لذا مقرر داشتیم که بعد از مراجعـت ایشـان بـه اوچ کلیسا او باز خلیفه باشد و همگان ملزم به تبعیت از او هستند («انتصـاب مجـدد خلیفـه اپرم به مقام خلیفه اوچ کلیسا»، سند مورخ جمادی الاولی ۱۲٤۰). شاهان قاجار بـا توجـه بـه قوانین داخلی ارامنه مقرر کرده بودند تـا سلسـله مراتـب داخلـی در زمینـه تعیـین بـزرگ و کوچک، نجیب و غیر نجیب، موقوف به تشخیص خلیفه باشد («تعیین مراتب در میان ارامنـه بر عهده خلیفه اوچ کلیسا می‌باشد»، سند مورخ ربیع الاول ۱۲۲۷). خلیفـه و تابعـان اوجـاق، از اقداماتی‌که باعث ایجاد خلل در استقلال و حاکمیت ایران می‌شود، پرهیز مـی‌کردنـد. شـاه ایران در فرمانی خطاب به خلیفه اپرم و در پاسخ به درخواسـت او کـه از طریـق محمدرضـا بیگ ایروان به نظر شاه رسیده مرقوم داشته بود که با توجـه بـه اینکـه از دولـت بهیـه روس نشان عنایتی برای خلیفه ارسال شده و از طرفی چون دشـمنی میـان دولتـین از بـین رفتـه و دوستی حاصل شده، درصدد اجازه از شـاه جهـت آویـزان کـردن آن نشـان دولـت روسـیه برگردن هست که این اتفاق از دولتین به خدمتگزاران طرفین نوعی رسم است کـه از نظـر - ملوکانه شاه ایران منعی ندارد و می‌تواند بیاندازد («صدور اجازه شاه ایران برای نصـب نشـان دولتی روسیه توسط خلیفه»، سند مورخ ذیحجه ۱۲۲۹). تعاملات دوسـتانه و قابـل‌اعتمـادی فی‌مابین دولت قاجار و خلفای اوچ کلیسا برقرار بود و برای آسـایش و تـأمین لـوازم مـورد نیاز آنها برای رفتن به اوجاق در بلاد عثمانی تمهیدات لازم فـراهم مـی‌شـد. در فرمـانی بـه خلیفه اپرم موافقت شاه با عزیمت خلیفه بـه سـفر دارالخلافـه اسـلامبول و آنچـه لازم بـود محض عرض و استدعای آن عالیجاه به اولیای دولت عثمانی نوشته شـد («موافقـت شـاه بـا

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]

عزیمت خلیفه به سفر دارالخلافه اسلامبول»، سند مورخ رجب ۱۲۳۵).

مباحث وقفی، ارث و منازعات میان ارامنه و مسلمانان

تقریبا همه شاهان ایران، متن ارمنی وقف نامه مربوط به کلیسای اجمیادزین را به‌عنوان مهم‌ترین مرکز مذهبی ارمنی محترم می‌شمردند و با صدور فرمان‌هایی بر ضرورت رعایت مفاد وقف نامه اراضی‌کلیسا و جلوگیری از دخل و تصرف در آن تأکید داشتند. آنها خلفای ارامنه را از پرداخت هرگونه وجوه دیوانی معاف و رعایت احترام او را ضروری دانستند (رشتیانی، ۵۱، ۵۷). از طرف دیگر فرمان‌هایی صادر شده بود که بر اساس آنها همه اراضی قراکلیسا، وقف کلیسا بود و اسقف این‌کلیسا نیز از پرداخت همه عوارض دیوانی از جمله جزیه و دیوان بیگی معاف بودند (Kostikyan, 2, 159). علاوه‌بر این واگذاری امور کلانتری ارامنه به خود ارامنه نیز از سیاست‌های ثابت دوره قاجار بود. عباس میرزا نیز با استناد به فرمان‌های کریم‌خان زند و آقا محمدخان قاجار با صدور حکمی در ذی‌قعده ۱۲٤۰ منصب‌کلانتری ارامنه آزاد جیران را به صورت موروثی به شمئون بیگ واگذار کرد (گج، ۲۰۰). عباس میرزا در حکمی دیگر به تاریخ صفر ۱۲۲۰ ضمن قدردانی از خدمات قرابیگ مسیحی، لقب «بیگ‌زادگی» به وی اعطا کرد و او را از پرداخت مالیات و عوارض دیوانی معاف کرد (همان، ۱٥٦). طی حکمی در ربیع‌الاول ۱۲۲۳ خطاب به حسین‌خان، بیگلربیگی ایروان بر ضرورت بازگرداندن ارامنه به سرزمین خود تأکید و در حکمی دیگر به تاریخ ۱۲۳٤ق و با استناد به حکم آغامحمدخان از بازگشت پتروسبیگ به قراباغ حمایت کرد (همان، ۱۵۲). هرکس از ارامنه که به اسلام مشرف می‌شود، در ارث چون مسلمین باشد. از اقوام و اقارن اموات خود به هر طریق که اهل اسلام را بهره وارث می‌رسد، جدید السلام نیز از اقارب اموات در دین عیسوی که دارد مستحق ارث و بهره باشد («تعیین نحوه ارث بردن ارامنه»، سند مورخ شوال ۱۲٤۰). فرمانی خطاب به نظرعلی خان حاکم مرند صادر شد مبنی‌بر اینکه خلیفه اپرم که همیشه اوقات وجوه خمس و زکات را به اوجاق اوچ کلیسا می‌برده و هرگز در مرند راهداری نداده‌اند، این روش باز به همین منوال بماند («عدم دادن حق راهداری در مرند توسط عمال خلیفه»، سند مورخ رمضان ۱۲۲۹). فرامین بسیاری در باب حل

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]

اختلافات فی مابین ارامنه و مسلمانان صادر شده بود. در فرمانی خطاب به حاکم وقت قریحه کلفرج[1] مبنی‌بر اینکه در باب مراتع قریحه مذکور کما فی سابق رفتار شود و زراعت و مراتع و دیمات ارامنه را نچرانند («رسیدگی به شکایت ارامنه توسط حاکم قریح کلفرج»، سند مورخ رمضان ۱۲٤۲). مقرر شد تا هرگونه خلافی که از مهراسایان سر زد توسط خلیفه اوچ کلیسا تنبیه شود؛ از قبیل تراشیدن ریش، تنبیه، تادیه و مرخص و ماذون کردن («تنبیه مهراسایان تنها توسط خلیفه»، سند مورخ شعبان ۱۲۲۳). در باب وجه طلب ورثه مرحوم حاجی لطفعلی‌کنگرلو و از خلفای وانک نخجوان نیز شاه ایران دستوری صادر کرده بود تا دعوای ورثه و خلفا را به شرع محول کنند و دو یا سه‌روزه این موضوع حل گردد («وجه طلب ورثه مرحوم حاجی لطفعلی‌کنگرلو و از خلفای وانک نخجوان»، سند مورخ رمضان ۱۲۳۱). شاه ایران همچنین برای ادای قرض خلیفه اپرم به حسین‌خان سردار[2]، بیگلربیگی ایروان دستوراتی صادر کرده بود («باب قرض خلیفه داود»، سند مورخ ربیع الاول ۱۲۲۷).

ارامنه و جنگ ایران و روس

رابطه ایران و امپراتوری روسیه اوایل دوره قاجار خصمانه بود. تنش میان ایران و روسیه در دوره آقا محمدخان و در پی حمله سپاه ایران به گرجستان‌که با تلفات بالای غیرنظامی همراه بود، آغاز شد و پس از آن در زمان زمامداری فتحعلی شاه ادامه یافت. بهانه دست‌اندازی روس‌ها به خاک قفقاز این بود که برخی از باشندگانش خواستار خودمختاری بودند. از دیگر سو مردم مناطق قفقاز شرقی یعنی گنجه، شروان، تالش، باکو، مسلمان و هوادار ایران بودند. ایران عصر قاجاری در ابتدای قرن ۱۳/ ۱۹ در حالی مورد تجاوز روس‌ها واقع شد که بی‌خبر و عقب مانده از تحولات دنیا، با مشکلات عدیده‌ای

۱. قریحه کلفرج در دره شام واقع بود. این دره تاریخی و طبیعی در حاشیه رود ارس است که از محل تلاقی رودخانه‌های ارس و آق‌چای تا نزدیکی‌های شهر خوی در استان آذربایجان غربی امتداد می‌یابد.

۲. حسین خان سردار ایروانی (متولد ۱۷ اکتبر ۱۸۰٦–وفات۲٦ اکتبر ۱۸۲۷/ ۲۵ مهر ۱۱۸۵–۳ آبان ۱۲۰٦ش) از قاجارهای قزوین و از حاکمان معروف دوره فتحعلی شاه قاجار است. حسین خان سردار و برادر وی حسن خان قاجار قزوینی (ملقب به ساری‌اصلان) تنها حاکمان ایروان بودند که در مقابل دست اندازی‌های روسیه به مناطق ایروان مقاومت کرده بودند.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]

در داخل کشور مواجه بود. به‌رغم نتایج تلخ، این واقعه دستاورد مهمی را نصیب فتحعلی شاه و اطرافیان وی کرد که از همه مهم‌تر آگاهی از ضعف تجهیزات نظامی و دانش روز بود. این موضوع انگیزه اقدامات اصلاح طلبانه‌ای شد که به دنبال درک کاستی‌های نظام تعلیم و تربیت، دولتمردان را در انجام آنها مصمم ساخت. جنگ‌های ایران و روس در زمان پادشاهی فتحعلی شاه با بسته شدن دو پیمان گلستان و ترکمانچای پایان یافت (مفتون دنبلی، ۵۸۲-۵۸۳). به موجب این پیمان در فصل سوم عهدنامه گلستان پادشاه ایران برای ابراز دوستی و وفاق نسبت به امپراتور روسیه تمامی ولایات قراباغ و گنجه و خانات موشکی و شیروان و قبه و دربند و باکو و هرجا از ولایات طالش را که بالفعل در تصرف دولت روسیه است و تمامی داغستان وگرجستان را تا دریای خزر مخصوص و متعلق به دولت امپراطوری روسیه می‌داند (شمیم، ۸۵). در فصل سوم و چهارم عهدنامه ترکمنچای نیز امتیازاتی به دولت روسیه داده شد و حوزه نفوذ ایران در منطقه قفقاز برای همیشه از دست رفت. شاه ایران از طرف خود و جانشینان خود، خانات ایروان را که در دو طرف رود ارس واقع است و نیز خانات نخجوان و ایروان را به دولت روس واگذار کرد. او برای اثبات دوستی خالصانه نسبت به امپراطور روسیه، به موجب همین فصل، از طرف وارث و اخلاف خود واضحاً و علناً تصدیق می‌نماید که ممالک و جزایری‌که مابین خط تحدید فصل اخیر و تیزه جبال قفقاز، دریای خزر است و همچنین اهالی بدوی و غیره متعلق به دولت روسیه است (شمیم، ۹۵-۹۶).

در دهه‌های ۱۷۳۰ تا ۱۷۶۰ که اختلاف‌های درونی ارامنه بر سر حفظ یا تغییر وفاداری سیاسی، شدت بیشتری به خود گرفت، ایران‌گرایان دست بالا را داشتند. در این جنگ‌ها، سربازان ارمنی در هر دو سپاه ایران و روسیه می‌جنگیدند اما تعداد سربازان ارمنی که در ارتش ایران خدمت می‌کردند، به‌طور محسوسی از تعداد آنان در ارتش روس بیشتر بود (میناسیان، ۱۰۳). خلیفه‌گری ارمنیان در اجمیادزین نسبت به وفاداری ارمنیان به ایران در زمان قاجار تأثیر فراوانی داشتند. به طوری که با صدور فرامینی به ارامنه تابع اجمیادزین گوشزد می‌کردند که نسبت به دولت ایران وفادار باشند. در این میان اوچ کلیسا اظهار وفاداری خود را در قالب عریضه و کمک به اطلاع دولت علیه می‌رساند. در فرمانی که به

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]

خلیفه سرکیس بعد از جنگ میان ایران و روسیه در زمان عباس میرزا و بـا پیـروزی ایـران صادر شده‌است، رضایت خاطری ملوکانه از اقدامات اوچ کلیسـا و سرسـپردگی کامـل بـه دولت علیه ایران از اضمحلال قوای روسیه که با نه هزار صالدات مغلـوب و شـش عـراده توپ و قورخانه و دواب و عراده به دست سپاه ایران افتاده است، اعلام می‌دارد («رضایت خاطری ملوکانه از اقدامات اوچ کلیسا و سرسپردگی کامل بـه دولـت علیـه ایـران»، سـند مورخ صفر ۱۲٤۳). رقابت‌ها و منازعات خان‌نشین‌های قفقازی با یکدیگر و تـلاش بـرای جلب حمایت روسیه در مقابله با رقبای بومی خود که نمی‌توان آنها را به مثابه درخواسـت برای پیوستگی به روسیه دانست؛ برای نمونه یکی از فرماندهان روسی درگرجستان به نـام دانیل اونسوف در نامه‌ای به ژنـرال پتمکـین[1] در ۷ ژوئـن۱۷۸٤/رجـب ۱۱۹۸ گزارشـی از درخواست حمایت ملیک‌های قراباغ[2] (حکام محلی قراباغ) بـرای مقابلـه بـا ابـراهیم‌خـان حاکم شوشا نوشت کـه خواسـتار نـابودی وی شـده بودنـد (TsGADA, 124-125). ایوان دیوید لازارف در نامه‌ای به ژنرال الکساندر ساوروف در ژانویـه۱۷۸۰/محـرم ۱۱۹٤، ضمن درخواست برای ورود جدی روسیه به قفقـاز جنـوبی و تصـرف دربنـد و گنجـه و ارمنستان می‌نویسد: «ملیک‌های قراباغ به علت عدم همکـاری و توافـق بـا خـود، گرفتـار سیطره ابراهیم‌خان هستند. آنان همچنین هیچ رهبر ارمنی را برای حکومت بر مـردم قبـول ندارند» (AVPR, 59-64). همچنین بسیاری از اسناد بیـانگر عـدم همکـاری ارامنـه در گرایش به روسیه هستند. کاتلیکوس‌آسایی (اسقف اعظم صومعه گندزاسار) در نامـه‌ای بـه میناس وارداپت در سپتامبر ۱۷۱۸ پس از ارائه گزارشی درباره اوضاع داخلی ایران نوشـت: «ما در میان مارها زندگی می‌کنیم و بعضی از ارامنه قابل اعتماد نیستند. کسانی در بـین مـا هستند که دشمن ما می‌باشند. جاسوسانی در میان ما هستند که اگر رازهای ما فاش شـود، به معنای پایان کار ما خواهد بود. در میان اهالی جلفا تعداد زیادی افراد خائن وجـود دارد به‌علاوه در میان اهالی جاسوسانی وجود دارند که در شـماخی زنـدگی مـی‌کننـد. ایـن را

1. Potemkin.

۲. ملیک‌ها، رهبران ارمنیانی بودند که در جنگ‌های شاه‌عباس با عثمانی‌ها به کمک او شتافتند و در کسب پیروزی وی نقش بسزایی داشتند به پاس این جانفشانی‌ها و فداکاری‌ها بود که شاه‌عباس به آنها لقب ملیک داد (رافی، ۸٦).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]

فراموش مکن که حتی در میان ارامنه آستاراخان ممکن است کسانی باشند که هنوز تبعه ایران باشند و ممکن است به ما خیانت کنند» (Bournoutian, 86). علاوه‌بر گرجیانی نظیر الکساندر میرزا[1]، فرزند ارکله دوم آراکلی خان[2] که در همه جنگ‌های ایران و روس در کنار عباس میرزا با روس‌ها جنگید، طیف‌هایی از ارامنه نیز در نبرد با روسیه پیشگام بودند. فتحعلی شاه با صدور فرمانی در سال ۱۳۳٤ از خدمات اواکیمه ارمنی و برادرش در معالجه مجروحان و خدمات آنها به دولت ایران قدردانی و بر رعایتشان و جایگاه آنها تأکید کرد (گنج، ۳۹). در فرمانی به خلیفه اپرم بیان شده‌است که چون الکساندر میرزا والی زاده، خدمت‌ها به دولت قاهره کرده و ارادات‌ها و شفقت‌ها دیده، مَلک صهاک مُلک ارامنه ایروان دختری قابل دارد و چون آن عالیجاه خلیفه اوجاق اوچ کلیسا و از خلفای بزرگ نصاری می‌باشد و از طرفی الکساندر میرزا از والی زاده مشهور و معروف ممالک بسیطه ایران است اهتمام مزبور جهت این وصلت انجام شود («وصلت الکساندر میرزا والی گرجستان با دختر ملک صهاک خلیفه اوجاق»، سند مورخ رجب ۱۲۳٤).

حمایت شاهان قاجار از ارامنه و اوچ کلیسا

از دوره اول قاجار فرامین بسیاری از شاهان ایران برجای مانده که بیانگر حمایت‌های مختلف سیاسی و اقتصادی از ارامنه و واگذاری امور محلی به نمایندگان آنهاست. سیاست ثابت این دوره قاجارها واگذاری امور کلانتری ارامنه به خودشان بود. فتحعلی شاه با استناد به فرامین کریم‌خان زند و آغامحمدخان قاجار با صدور فرمانی در رجب ۱۲٤۱ منصب کلانتری ارامنه آزاد جیران را به فرزندان شمادان بیگ اکلیس علیائی تأیید کرد (گج[3]، ٤۲). عباس میرزا نیز با استناد به فرمان‌های کریم‌خان زند و آقا محمدخان قاجار با صدور حکمی در ذی‌قعده ۱۲٤۰ منصب کلانتری ارامنه آزاد جیران را به صورت موروثی به شمئون بیگ واگذار کرد (همان، ۲۰۰). فرمان مهم دیگری از فتحعلی شاه خطاب به اسقف اعظم اجمیادزین در دست

۱. اسکندرمیرزا یا الکساندر میرزا (۱۷۷۰–۱۸٤٤)، شاهزاده گرجی طرفدار ایران در زمان جنگ‌های ایران و روس بود. در منابع گرجی به الکساندر باتونوشویلی (Batonishvili) یعنی شاهزاده، مشهور است.

۲. در منابع فارسی به‌صورت آراکلی، ارکلی، اراکلی و هراکلیوس نیز آمده است.

۳. آرشیو اسناد تاریخی گرجستان.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]

است که در آن بر موارد زیر تأکید شده‌است: معافیت و مالِوَجهات (مال و جهـات)، سورسـات عوارض و بیگار، موظف کردن مسلمانان اجاره‌گیر به پرداخـت مـال الاجـاره بـه ارامنـه، دفـن بی‌زحمت مردگان، به صدا درآوردن ناقوس و ورود به کلیسـا بـدون هـیچ ممنـوعیتی، قـدغن کردن‌آزردن کشیش‌ها، ممنوعیت تغییر اجباری کیش ارامنه، معافیت عوارض راه برای ارامنـه‌ای که از عثمانی برای زیارت می‌آیند و رایگان بودن استفاده از رودخانه‌هـای کـارهی و اوشـاکات (Bournoutian, 55). فتحعلی شاه در حکمی دیگر به تـاریخ ۱۲۳٤ و بـا اسـتناد بـه حکـم آغامحمدخان از بازگشت پتروس بیگ به قراباغ حمایت کرد (گج، ۱۵۲). در فـرامین متعـددی نیز نسبت آسایش ارامنه، آبادانی املاک ارامنه، انتظام امور اوچ کلیسا، حمایـت مـادی و معنـوی از خلفای اوچ کلیسا با هدف استحکام پیوندهای دوسـتی میـان دو مـردم مسـلمان و ارمنـی و مانند اینها توجه خاصی شده‌است. در فرامینی نیز به معافیت‌هـای مالیـاتی و دیـوانی و قـروض اوجاق توجه ویژه‌ای شده‌است. فرمانی خطاب به سرکیس خلیفه مبنی‌بر اینکه قریحـه دیـه‌کنـدِ دره شام را به تیول ابدی خلیفه مرحمت شده و به دلیل خدمات بـه دولـت ایـران مـرخص از دیون شده‌است («قریحه دیه‌کند دره شام را بهتیول ابدی خلیفـه مرحمـت شـده»، سـند مـورخ شعبان ۱۲٤٤). در جواب نامه خلیفه سیمون که درخواست التفات به آبادانی معابـد کـرده بـود، برای آبادانی معابد و اوجاق، فرمانی مبنی‌بر معافیـت‌هـای مالیـاتی صـادر شـد («معافیـت‌هـای مالیاتی»، سند مورخ محرم ۱۲٤۵). خلیفه ابراهیم اوچ کلیسا نایبی به دربار فرستاد کـه بـه دلیـل بی‌سامانی معادل ۲٦ هزار تومان مقروض شده و در کارش اختلال شده‌است. شـاه دسـتور داد، بعد از این تاریخ به طلبکاران جز اصل پول چیزی داده نشود تـا اصـل تنخـواه پرداخـت شـود («التفات به نایب خلیفه که مقروض شده»، سند مورخ ربیـع الاول ۱۲۳۷). فتحعلـی شـاه بـرای خلیفه داود فرمانی صادر کرد که هرگز ارامنه را مجبور به اسلام نکنند، هـیچ مسـلمانی ادعـایی بدون فرمان جهان مطاع ننماید و مجازات ارامنه را فقـط خلیفـه ارامنـه مـی‌توانـد انجـام دهـد («فرمانی از فتحعلی‌شاه به خلیفه داود به جهت حمایت از ارامنه»، سـند مـورخ جمـادی الثـانی ۱۲۱۹). در فرمانی دیگر خلیفه اپرم مأمور می‌شود تا بـر اسـاس حکـم دولـت روسـیه، ارامنـه متفرقه اوجاق در شوره کل و پنبک و گرجستان را سامان دهد («انتظام امـور اوجـاق در شـوره کل و پنبک و گرجستان»، سند مورخ محرم ۱۲۲۵). شاهان قاجـار بـر آبـادی و عـدم دخـل و

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]

تصرف در اموال ارامنه و امـوال قراکلیسـا توجـه ویـژه‌ای داشـتند («اهتمـام شـاهان قاجـار در حمایت از ارامنه»، سند مورخ صفر ۱۲۲۳).

نتیجه

با توجه به قرابت‌هـا و پیونـدهای عمیـق تـاریخی و فرهنگـی میـان ارامنـه و ایرانیـان، اوچ‌کلیسا در طول تاریخ نقش مهمی در تنظیم روابط میان ارامنه و شاهان قاجار بـر عهـده داشت. اوچ کلیسا به عنوان عامل وحدت‌بخش میـان ارامنـه در طـول تـاریخ توانسـت از پراکندگی مردم جلوگیری کند. شاهان قاجار و خلفـای ارمنـی بـه دنبـال یـک همزیسـتی پایدار در دو ملت جهت نیل به اهداف خود بودند. اوچ کلیسا بـه‌عنـوان یـک نهـاد دینـی مسیحیت، یگانه عامل پیونددهنده مردم ارمنی و همچنین واسـطه امـور فـی‌مـابین دولـت قاجار و ارامنه بود. این کلیسا ضـمن دارا بـودن اعتمـاد از سـوی طـرفین، در طـول دوره زمامداری آقامحمد خان و فتحعلی شاه قاجار در حل اخـتلاف و سـامان دادن بـه مسـائل ارامنه نقش مهم و کلیدی داشت. بررسی تحولات تاریخی و اسـناد و مـدارک بـه خـوبی گواه آن است که سیاست اصولی دولت قاجار حمایت جدی و مستمر از رعایای مسـیحی خود به‌ویژه ارامنه بوده‌است. از جمله اسناد خطی قدیمی، احکام و فرامین فارسی است‌که از طرف حکام و پادشاهان ایران صادر شده و به «فرامین فارسی ماتناداران» مشهور اسـت. از نکات قابل‌توجه اسناد فارسی ماتناداران می‌توان به موضوع مطالبات ارامنه در ایـن دوره اشاره کرد که بیانگر روحیه مالی و تجاری ارامنه است. به‌طوری که از نظر تعـداد و حجـم درخواست‌ها و صدور احکام، نخست به مباحث و مسائل مـالی، تجـاری و مالیـاتی و در مرتبه دوم به حفظ مذهب و کلیسا توجه شده‌است. در بررسی و تحلیـل نقـش اوچ‌کلیسـا در تنظیم رابطه ارامنه و شاهان قاجار با تأکید بر متن فارسـی ماتنـاداران مـی‌تـوان بـه‌حـق تعیین خلیفه اوچ کلیسا توسط پادشاه ایران، مباحـث وقفـی، وجوهـات ارثـی و منازعـات میان ارامنه و مسلمانان، کمک ارامنه به قاجار در جنـگ ایـران و روس و حمایـت شـاهان قاجار از ارامنه و آبادانی و انتظام امور اوچ کلیسا اشاره کرد.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]

منابع

- «التفات به نایب خلیفه که مقروض شده»، سند مورخ ربیع الاول ۱۲۳۷، پوشه ش۱، پرونده ش۶۹۵، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «انتصاب مجدد خلیفه اپرم به مقام خلیفه اوچ کلیسا»، سند مورخ جمادی الاولی ۱۲۴۰، پوشه ش۱، پرونده ش۱۶۷۵، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «انتظام امور اوجاق در شوره کل و پنبک و گرجستان»، سند مورخ محرم ۱۲۲۵، پوشه ش۱، پرونده ش۶۱۰، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «اهتمام شاهان قاجار در حمایت از ارامنه»، سند مورخ صفر ۱۲۲۳، پوشه ش۱، پرونده ش۳۹۴۵، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «باب قرض خلیفه داود»، سند مورخ ربیع الاول ۱۲۲۷، پوشه ش۱، پرونده ش۶۳۹، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «تعیین خلیفه اوچ کلیسا توسط شاه ایران»، سند مورخ رجب ۱۲۱۷، پوشه ش۱، پرونده ش۱۴۷۵، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «تعیین مراتب در میان ارامنه بر عهده خلیفه اوچ کلیسا می‌باشد»، سند مورخ ربیع الاول ۱۲۲۷، پوشه ش۱، پرونده ش۶۳۲، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «تعیین نایب از طرف خلیفه»، سند مورخ جمادی الاخر ۱۲۳۹، پوشه ش۱، پرونده ش۷۰۴، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «تعیین نحوه ارث بردن ارامنه»، سند مورخ شوال ۱۲۴۰، پوشه ش۴، پرونده ش۱۴۴، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «تنبیه مهراسایان تنها توسط خلیفه»، سند مورخ شعبان ۱۲۲۳، پوشه ش۱، پرونده ش۵۹۴، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «رسیدگی به شکایت ارامنه توسط حاک قریح کلفرج»، سند مورخ رمضان ۱۲۴۲، پوشه ش۴، پرونده ش۷۵۳، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «رضایت خاطری ملوکانه از اقدامات اوچ کلیسا و سرسپردگی کامل به دولت علیه ایران»، سند مورخ صفر ۱۲۴۳، پوشه ش۱، پرونده ش۷۵۰، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «صدور اجازه شاه ایران برای نصب نشان دولتی روسیه توسط خلیفه»، سند مورخ ذیحجه ۱۲۲۹، پوشه ش۱، پرونده ش۶۵۲، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «صدور فرمان خلافت خلیفه اپرم جهت اطلاع به اولیای دولت عثمانی»، سند مورخ ربیع الاول ۱۲۳۵، پوشه ش۱، پرونده ش۶۸۵، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]

– «عدم دادن حق راهداری در مرند توسط عمال خلیفه»، سند مورخ رمضان ۱۲۲۹، پوشه ش۴، پرونده ش۱۵۴۵، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
– «فرمانی از فتحعلی‌شاه به خلیفه داود به جهت حمایت از ارامنه»، سند مورخ جمادی الثانی ۱۲۱۹، پوشه ش۱، پرونده ش۱۴۷۸، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
– «قریحه دیه کند دره شام را بتیول ابدی خلیفه مرحمت شده»، سند مورخ شعبان ۱۲۴۴، پوشه ش۱، پرونده ش۷۵۴، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
– «معافیت‌های مالیاتی»،سند مورخ محرم ۱۲۴۵، پوشه ش۱، پرونده ش۷۶۶، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
– «موافقت شاه با عزیمت خلیفه به سفر دارالخلافه اسلامبول»، سند مورخ رجب ۱۲۳۵، پوشه ش۱، پرونده ش۶۸۴، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
– «وجه طلب ورثه مرحوم حاجی لطفعلی‌کنگرلو و از خلفای وانک نخجوان»، سند مورخ رمضان ۱۲۳۱، پوشه ش۱، پرونده ش ۶۶۱، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
– «وصلت الکساندر میرزا والی گرجستان با دختر ملک صهاک خلیفه اوجاق»، سند مورخ رجب ۱۲۳۴، پوشه ش۱، پرونده ش۶۸۰، آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
– اسکندربیک ترکمان، عالم آرای عباسی، به کوشش ایرج افشار، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۷ش.
– اورجی، فاطمه، «مناسبات عباس میرزا با کلیسای اجمیادزین با تکیه‌بر اسناد آرشیوی»، تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، شماره ۲۸، مهر، ۱۴۰۰، ص۳۰-۱. **DOI:10.22034/jiiph.2021.43966.2159**
– پاپازیان، اچ، متن فرامین فارسی ماتناداران، ایروان، آکادمی علوم ارمنستان، ۱۹۵۶.
– درهوهانیان، هارتون، تاریخ جلفای اصفهان، ترجمه لئون میناسیان و محمدعلی موسوی فریدونی، اصفهان، نشر زنده رود، ۱۳۸۷.
– دریابل تکتاندرفون، گئورک، ایتر پرسیکوم، گزارش سفارتی به دربار شاه عباس اول، ترجمه محمود تفضلی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۱ش.
– رافی، سو، ملوک خمسه: قره‌باغ و پنج ملیک ارمنی آن از فروپاشی صفویه تا جنگهای ایران و روس، ترجمه آرا استپانیان، تهران، شیرازه، ۱۳۸۵ش.
– رائین، اسماعیل، ایرانیان ارمنی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۶ش.
– رشتیانی، گودرز، «نسبت ارامنه با سیاست‌های توسعه‌طلبی روسیه در قفقاز (از اواخر دولت صفوی تا عهدنامه ترکمانچای)، پژوهش‌های علوم تاریخی، ش۹، ۱۳۹۶، ص۵۱-۷۰. **DOI: 10.22059/jhss.2018.251966.472945**
– سدیدالسلطنه بندرعباسی، محمدعلی خان، سرزمین‌های شمالی پیرامون خلیج فارس و دریای عمان،

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]
[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]

تصحیح احمد اقتداری، تهران، جهان معاصر، ۱۳۷۱ش.
– شمیم، علی اصغر، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران، انتشارات بهزاد، ۱۳۸۷ش.
– عزیز نژاد، محمد، «مواضع حسینعلی خان قاجار ایروانی در اختلاف دولت عثمانی و کریم‌خان زند در مسئله بصره (۱۱۹۳-۱۱۸۰ق)، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، شماره۸۱، زمستان، ۱۳۹۸، ص۲۹-۵۹.
DOI: 20.1001.1.17352010.1398.21.81.2.2
– علیزاده مقدم، بدرالسادات و ظهراب هاشمی‌پور، «وضعیت فرهنگی ارامنه بوشهر در دوره قاجار (بر اساس اسناد این دوره)، گنجینه اسناد، شماره۴، زمستان، ۱۳۹۴، ص۷۶- ۵۸. **DOI:130-9560-20160217145653**
– کوستیکیان، کریستینه، فرامین فارسی ماتناداران، ایروان، ۲۰۲۱.
– گج ،آرشیو اسناد تاریخی گرجستان، فوند، ش۱۴۵۲.
– مارکام، کلمنت، تاریخ ایران، ترجمه میرزا رحیم فرزانه، به کوشش ایرج افشار، تهران، نشر فرهنگ ایران، ۱۳۶۷ش.
– مستوفی، محمدمحسن بن محمد کری، زبده التواریخ، به کوشش بهروز گودرزی، تهران، بنیاد موقوفات افشار، ۱۳۷۵ش.
– مفتون دنبلی، عبدالرزاق، مآثرالسلطانیه، تصحیح غلامحسین زرگری نژاد، تهران، انتشارات موسسه ایران، ۱۳۸۹ش.
– میناسیان، سرگئی، «نقش ارامنه در ارتش ایران»، ترجمه آناهید هوسپیان، پیمان، ش۱۸و۱۹، زمستان و بهار، ۱۳۸۰، ص۱۳۹-۱۳۲.
– هوسپیان، شاهن، «نگاهی به تاریخ شهر اجمیادزین»، فصلنامه فرهنگی پیمان، شماره۸۶ ، زمستان، ۱۳۹۶، ص۱۹۰-۱۸۱.
– Baghdiantz, I.*The Armenian merchants of New Julfa: some aspects of their international trade in the late seventeenth century*, Columbia University, United States of America, 1993.
– Bournoutian, George, *Armenians and Russia, a documentary record*, Mazda Publisher, Armenia, 2003.
– Kostikyan, Kristine, Documents in Persian on the St. Thaddeus Monastery of Maku, In: AJNES 4/2. P. 159-175, 2009.
– AVPR, F.99, OP.2, D.13, CC.59-64
– TsGADA, F.23, OP.1, D.13-8, CC.124-125

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-09-11]
[DOI: 10.61186/islamhistory.1.46.89]